

Az európai nemzeti orvosi nyelvek történetéhez¹

MAGYAR LÁSZLÓ ANDRÁS

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest

Az antikvitás orvosi nyelve – néhány latin nyelvű orvosi szöveg ellenére – mindvégig a görög maradt. A Kr. e. V. és a Kr. u. XI. század között Európában valamennyi tudományos nevezhető orvosi szöveg (a Corpus Hippocraticum szerzői, Galénosz, Szóránosz, Ruphosz, Eraszisztratosz, Oreibasiosz, Aitiosz, Amidénosz Paulosz Aigineta és mások életműve) görög nyelven született.² Csupán az V. századi Észak-Afrikában alakult ki egyfajta latin orvosi irodalom – Vindicianus, Cassius Felix, Theodorus Priscianus, Caelius Aurelianus munkássága nyomán –, ám ez a gót, bizánci és vandál hódítások miatt a VI. századra elenyészett. Ezt az antik, görög nyelvű tudományos örökséget vették tehát át, és fejlesztették tovább a VII–XIV. század közt a bizánci, illetve az arabul író orvosok.

A hanyatlás, majd a lassú építkezés századai (VI–XI. század) után a latin kultúrájú Nyugat-Európába az antik orvosi örökség két úton jutott vissza: a bizánci politikai, majd a XI. századtól csupán kulturális befolyás alatt álló Itálián, illetve az arab szövegeket a XII. századtól nagy mennyiségben latinra fordító hispániai és itáliai fordítóiskolákon (Toledo, Sevilla, Salerno, Montecassino stb.) keresztül. A medicina és a medicina tanításának európai nyelve voltaképpen csak ettől az időtől, vagyis a XII–XIII. századtól, lett az egyetemeken oktatott, írott latin,³ amely ezt a szerepét – országoként változó módon – nagyjából a XVIII. század végéig sikerrel tartotta meg.⁴

A nemzeti nyelveknek az orvosi nyelvre gyakorolt hatása érdekes módon először egy (vulgáris) latin nyelvű orvosi munkán figyelhető meg. Az V. században, a mai Marseille környékén, romanogall környezetben élt Marcellus Empiricus *De medicamentis* című gyógymódyűjteményében a vulgáris latin szavak mellett számos gall vagy romance szóalak is felbukkan.⁵ Ekkor a vulgáris latin olasszá (volgare) alakulásának még csak kezdetén járunk, hiszen a volgare csak fél évezreddel később válik elkülöníthetővé. Furcsa módon tehát azt kell mondanunk,

hogy az első nemzeti (nem görög) nyelvű orvosi művek éppen latinul íródtak.

A latinnak mint orvosi tudományos nyelvnek a kialakulását az egyetemek létrejöttéig, vagyis a XIII. századig nehezítette az a tényező is, amelyre Gerhard Baader hívja fel a figyelmünket: tudniillik hogy a középkori oktatás alapja a hét szabad művészet (septem artes liberales) volt, ám ezek közt a medicina nem szerepelt.⁶ Vagyis az – ekkoriban egyébként kizárólag latin nyelvű – oktatás, amely mindig is a szaknyelvek kialakulásának feltétele volt, nemhogy a nemzeti, de még a latin orvosi szaknyelv megszületését sem segíthette elő.

A tudományos orvoslás mellett azonban az ókor óta folyamatosan léteztek a gyógyításnak egyéb területei is – itt elsősorban a kolostori és a népi gyógyászatra, a sebészetre, a szülészetre, valamint az egészségügyi ismeretterjesztő irodalomra gondolok –, amelyek nem kötődtek egyértelműen az iskolákhoz, majd az egyetemekhez, így a tudományos nyelvhez. (Ennek oka részben a művek céljaiban, részben íróik képzettségében rejlik.) Ebben a körben kereshetjük hát az európai nemzeti orvosi nyelvek kezdeteit.

Ami a Benedek-rend megalapítása (529) után kivirágzó kolostori medicinát illeti – részint népi gyógyászati forrásai, részint

Levelezési cím:

Magyar László András
Semmelweis Orvostörténeti Múzeum,
Könyvtár és Levéltár
1023 Budapest, Török u. 12.
Telefon: (36 1) 375-353
E-posta: magyarlaszlo@chello.hu

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani a cikk megírásához nagy segítséget nyújtó Dörnyei Sándornak, Robert Offnernek, František Šimonnak és Simon Katalinnak.

2 Celsus *De medicináj*a, az ókor legszínvonalasabb latin nyelvű orvosi műve, egy enciklopédia részét képezte, ráadásul Celsus maga nem is volt orvos.

3 Az írásbeliség alapvető feltétele annak, hogy egy szaknyelv rögzüljön, és szaknyelvnek lehessen nevezni.

4 A latin is csak eben az időben, a XI–XIII. század közt válik az elit és a tudomány nyelvévé, hiszen korábban kétség kívül beszélt, élő nyelv volt – bár arról, hogy milyen társadalmi rétegek éltek vele mindennapi nyelvhasználatukban, és hogy mit tekinthetünk még latinnak, máig vita folyik. (Vö. Baader, Gerhard: *Entwicklung der medizinischen Fachsprache in der Antike und im frühen Mittelalter*. In: Baader, G. – Keil, G. [Hrsg.]: *Medizin im mittelalterlichen Abendland*. Darmstadt, *Wissenschaftliche Buchgesellschaft*. 1982, 419–425, 445–446.)

5 Baader, Gerhard: i. m. 431–433.

6 Baader, Gerhard: *Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache im Mittelalter*. In: Keil, Gundolf – Assion, Peter (Hrsg.): *Fachprosaforschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur*. Berlin, E. Schmidt, 1974, 92–94.

az átlagos szerzetesség gyöngé latitudásának következtében – az első időktől fogva erősen kötődött a nemzeti nyelvekhez. A kora középkor két jellegzetes orvosi kéziratípusa (a simplex gyógyanyagokat feldolgozó herbáriumok és az összetett gyógyszereket összegyűjtő antidotáriumok vagy más néven receptáriumok) általában gyakorlati okokból, vagyis azért, hogy a gyógyszer előállító személynek gyakorlati útmutatót nyújtsanak, kétnyelvű görög–latin, illetve nemzeti nyelvű szövegmagyarázatokat (hermeneumata) tartalmaztak. Fölhasználtak ugyanakkor a késő ókori és középkori vademecumirodalmat is (Medicina Plinii, Physica Plinii, Aurelius-Aesculapius stb.), amely általában görög vagy latin nyelven próbálta a gyakorlat számára hozzáférhetővé tenni a hosszú és elméleti fejtegetésekkel teli tudományos művek anyagát, sokszor csillagászati és mágikus anyagot, érvágónaptárakat is szövegébe építve.⁷

A Lorsch-i gyógyszerkönyv néven ismert VIII. század végi gyógyszerészeti kézirat – gyakorlatilag az első német orvosi nyelvemlék – ékes példája ennek az irodalomnak. A gyógyszerkönyv nyelve még a görög és a latin, ám a magyarázatok gyakorlati okokból már nemzeti (alemann) nyelvűek. Ugyanez a kétnyelvűség jellemző Hildegardis von Bingen (1098–1179) orvosi tárgyú munkáira is: a szerzőnő *Causae et Curae* című élettani, kórtani és kezeléstan munkájában⁸ még csak azokat a szavakat írja németül, amelyeket latinul nem ismer, gyógyszeranyaggyűjteményében azonban már következetesen használja a német szakkifejezéseket is.⁹

A népi gyógyászat nyelve magától értetődően mindig is a nemzeti nyelv volt, ám ez a nyelv írott formában csak nyomokban maradt fenn. Noha a nemzeti nyelvű receptskönyvek, népi gyógyászati szövegek rengeteg ókori eredetű formulát tartalmaztak – a tudományos és a népi gyógyászati-házi orvoslási irodalom közt ekkor még nem húzódott olyan egyértelmű határ, mint például a XIX. században vagy ma –, a célközönség műveltsége meghatározta a nyelvet.

Az európai orvostudomány nyelve tehát a XII–XIII. századtól lett csupán egyértelműen a latin. (Ehhez a folyamathoz természetesen a bizánci hatalom XI. század végétől kezdődő hanyatlása is hozzájárult.) Az arab és görög orvosi munkákat eleinte kizárólag latinra fordították – a fordítások során alakult ki a latin orvosi szakszótan alapja – ám a sikeresnek bizonyuló latin orvosi könyveket is legfeljebb héberre vagy arabra ültették át, nem pedig a nemzeti nyelvekre. A XIII. század azonban fordulatot hozott, hiszen lassanként megjelentek az eredetileg latinul írott orvosi-gyógyszerészeti-sebészeti művek első nem-

zeti, elsősorban katalán, toszkán, szicíliai, okcitán és francia fordításai is. Talán az első ebben a sorban Theodorico Borgognoni (XIII. sz. első fele) *Cyrgiája* volt, amelynek katalán változata is ismert. Ugyanebből a korból való Giordano Ruffo állatorvostana, amelynek előbb szicíliai, toszkán, majd sokkal később német és francia fordítása is született. (Lehetséges az is, hogy a mű előbb született szicíliai nyelvjárásban, csak azután fordították latinra.) Bizonyosan latin eredetijéből fordították viszont franciára Guilelmus de Saliceto *Cyrgiáját* és Lanfranchi *Chirurgia Parváját* – ezt később, a XV. században spanyolra, angolra és németre is átültették. Az első valóban orvosi – vagyis nem sebészeti vagy állatorvosi – mű azonban, amely latin eredetije mellett olaszul és franciául is olvasható volt, Aldobrandino da Siena (XIII. sz. vége) *Regimen Corporisa* volt. Ezt a fordítást tartják egyébként számon az első összefüggő francia nyelvű tudományos munkaként is. Az olasz (volgare) nyelvű orvosi oktatást Taddeo Alderotti (1223–1303) vezette be Bolognában az 1260-as években. (Alderotti olaszra fordította Arisztotelész *Etikáját*, megteremtve ezzel az olasz tudományos nyelvet.) Megjegyzésre érdemes, hogy az első nemzeti nyelven írt európai orvostan nem olasz vagy katalán, hanem welsh, azaz kelta nyelvű volt, a *Meddygon Myddvai* (Middvay orvosai) című gyűjtemény, amely a XIII. század közepén született.¹⁰

Külön említést érdemel a sebészet: A sebészek a XIX. századig nem részesültek kötelező orvosi képzésben, többségük még latinul sem tudott. A sebészeti munkák ezért a legkorábbi időktől gyakran nemzeti nyelven születtek, vagy latinból azonnal nemzeti nyelvekre fordították azokat. Még a XVI. század legnagyobb sebésze, Ambroise Paré sem tudott latinul: ő is anyanyelvén írta korszakalkotó műveit. A nemzeti sebészeti – és szülészet, balneológiai, fogászati – szaknyelvek kialakulása tehát valószínűleg jóval korábban ment végbe, mint az orvosié.

Az 1347–48-ban Európára törő pestis a kultúra minden területén óriási változásokat eredményezett, az orvostudományra azonban különösen megrázóan hatott. Egyebek közt megteremtette a pestistraktátus XVIII. századig népszerű műfaját is, amely a nemzeti nyelvű orvosi irodalmaknak jelentős ösztönzést adott. A sort Gentile da Foligno 1348-as, Dionisio da Colle és Tommaso Garbo 1349-es írása nyitotta meg, de szinte ugyanekkor született Michele Savonarola „volgare”, azaz toszkán nyelvű traktátusa is. A pestisirodalom természetesen nemcsak Itáliában, hanem más országokban is virágzott ekkoriban.¹¹ E pestistraktátusok egyik nagy újdonsága az volt, hogy szerzőik, gyakorlati okokból, a nagyközönséghez kívántak szólni bennük:

7 Stoll, Ulrich: Das „Lorscher Arzneibuch”. Ein medizinisches Kompendium des 8en Jahrhunderts, Codex Bambergiensis Medicinalis I. Text, Übersetzung und Fachglossar. *Sudhoffs Archiv, Beiheft* 28. Stuttgart, Steiner Verl., 1992, 17–18.

8 Hildegard von Bingen: *Okok és gyógymódok*. Ford., bev., jegyz. Magyar L.A. Budapest, Kairosz, 2004.

9 Hildegard von Bingen: *Heilmittel*. 1–6. Lieferung. Übers. Marie-Louise Portmann. Basel, Basler Hildegard-Gesellschaft, 1983–1984.

10 Sarton, George: *Introduction to the history of science*. Washington–Baltimore, Carnegie Institution – Williams and Wilkins, 1931 (repr. 1962), Vol. II. Part II. 521.

11 *A Sudhoffs Archiv* – 17 (1925) 266–272. és másutt – körülbelül 300, 14–15. századi, pestistraktátust sorol föl, amelyek nagy része nemzeti nyelvű.

éppen ezért azokat gyakran – és ez a kor orvosi irodalmában szokatlan – nemzeti nyelven írták. A nemzeti nyelvű orvosi irodalmak megszületésében a kétségtelenül „demokratikus” pestis is fontos szerepet játszott. (Ahogy 150 évvel később a vérbaj is fellendítette a nemzeti nyelvű orvosi irodalmakat.)

A nemzeti orvosi nyelvek formálódását azonban kétség kívül leginkább a könyvnyomtatás elterjedése segítette elő. A XVI. századtól – az anyagi nyereség reményében – sorra jelentek meg azok a nemzeti, német, olasz, francia, angol, spanyol, holland–flamand nyelvű könyvek, amelyek az orvosi vagy orvosi vonatkozású ismereteket a polgárság körében is igyekeztek terjeszteni.¹² Ezek a munkák részben kalendáriumok, praktikák,¹³ részben herbáriumok, orvosi tanácsadók, „orvoslőkönyvek”, fűrdőismertető és recepteskönyvek, részben sebészeti, szülészeti és állatorvosló könyvek, részben pedig a *magia naturalis*¹⁴ körébe sorolható művek voltak. Ám akadt köztük ókori orvosi szerző – Celsus, Dioszkuridész stb. – alapján készült fordítás is. A Paracelsuséhoz hasonló törekvések azonban – vagyis a tudományos orvosi nyelv szándékos „nemzetiesítése” – elsieteltek maradtak.¹⁵

A nemzeti orvosi nyelvek kialakulását a XVI. században a könyvnyomtatás elterjedése mellett még négy tényező segítette elő: 1. A reformáció, amely alapvető Róma- és ekképpen latinellenessége mellett a nemzeti nyelvű bibliafordításokkal és a gazdag hitvitázó irodalommal is nagymértékben hozzájárult a nemzeti tudományos nyelvek kialakulásához. 2. A nemzeti irodalmak kibontakozásának (Tasso, Shakespeare, Ronsard, Rabelais, Montaigne) kora ez. 3. A jómódú, a könyvpiacot eltartó polgári olvasóközönség – és soraik közt az olvasni tudók – számának jelentős gyarapodása. 4. A földrajzi felfedezésekkel párhuzamos tudományos forradalom, amely sok olyan dolgot és fogalmat emelt az európaiak látókörébe, amelyeknek egyszerűen nem létezett sem görög, sem latin terminusa.

Mindennek eredményeképpen, bár a XVI–XVII. században az orvosegyetemeken még mindenütt ragaszkodtak a latin használatához, a tudományos irodalom egy része már – különösen a katolicizmus latin hagyományaitól szándékosan eltávolodó

protestáns Angliában, Németalföldön, Svájcban, Észak-Németországban, de mindenekelőtt az I. Ferenc óta lassan nemzetállammá fejlődő és sokáig szintén protestáns befolyás alatt álló Franciaországban¹⁶ – nemzeti nyelveken született és jelent meg nyomtatásban. A szerzők – például Gianbattista Porta, Antoine Mizauld vagy Francis Bacon – gyakran maguk fordították le munkáikat anyanyelvükre. A XVIII. században azután Franciaországban, Angliában és a német nyelvterületen az orvosi munkák zöme immár nemzeti nyelven jelent meg: csupán az egyetemi oktatás, a doktori értekezések, a gyógyszerkönyvek nyelve maradt – általában de nem kizárólag – a latin. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind az angol, mind pedig a francia orvosi nyelv alapján latin–görög eredetű terminológiát használnál, az a fajta szándékos „nemzetiesítés”, vagyis a szakkifejezések lefordítása, nemzeti nyelvű szavakkal való helyettesítése, amely a németre vagy később német mintára a magyarra vagy a finnre lett jellemző, Angliában vagy Franciaországban, illetve Itáliában teljesen ismeretlen volt. A nemzeti orvosi nyelvek kialakulását természetesen elősegítette az a tény is, hogy az orvoslás – tudományos háttere ellenére – végeredményben gyakorlati mesterség, amelynek eljárásait, szabályait mindig is indokolt volt minél érthetőbben megfogalmazni.

A nemzeti orvosi nyelvek kialakulásának és virágzásának legfontosabb feltétele azonban az orvosi oktatás nemzeti nyelvűvé válása volt. Erre viszont sokkal lassabban került sor, mint gondolnánk, és ennek nem csupán a nevezéktan latin–görög eredete, az orvosi karok hagyománytisztelete, hanem az is oka, hogy az egyetemek részben külföldi hallgatók oktatásából tartották fenn magukat, ezért tantárgyaikat nemzetközi nyelven kellett tartaniuk. Emellett azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az orvosi oktatáson belül is különbséget kell tenni az oktatás tényleges nyelve, illetve az értekezések, a vizsgák, a disputák, továbbá az egyetemek igazgatásának nyelve között. Hiszen amíg az oktatásban az angol vagy a francia, de még a német is viszonylag korán, a XVII. század végétől használatos volt,¹⁷ addig a disputák, vizsgák, értekezések nyelve még igen sokáig – sok helyütt egészen az 1870-es évekig – kizárólag a latin maradt.¹⁸ Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy a bölcsészkarokon általában korábban, már a XVII. század második

12 Ennek az irodalomnak Magyarországon jellegzetes képviselője volt Lencsés György (*Ars medica*), német földön pedig legfontosabb alakja talán Walter Hermann Ryff (*Rivius*). Lásd: Rákóczi, Katalin: *Walter Hermann Ryffs Populärwissenschaftliche Tätigkeit*. (Diss.) Budapest, 1983.

13 A praktika a kalendáriumnak az a része, amely egészségügyi tanácsokat, érvágónaptárakat, recepteket tartalmaz.

14 A *magia naturalis* jellegzetes reneszánsz műfaj, amely orvosi-gyógyszerészeti munkák mellett a korabeli természettudományos, fizikai, kémiai, állattani, botanikai irodalom is felölelte. Lásd: Magyar László András: *Magia naturalis*. Budapest, Kairosz, 2005.

15 Paracelsus Charles Webster szerint vallásfilozófiai okokból, átfogó kulturális reformprogramjának megfelelően írta orvosi műveit is németül. Lásd: Webster, Charles: *Paracelsus. Medicine, magic and mission at the end of time*. New Haven and London. Yale University Press, 2008. Bár az is lehetséges, hogy Paracelsus egyszerűen csak nem tudott megfelelő szinten latinul.

16 Marečková, Elena – Šimon, František – Červený, Ladislav: Latin as the language of medical terminology: some remarks on its role and prospects. *Swiss Medical Weekly* 132 (2002) 581; Sournia, J. C. – Manuila, A.: Geschichte der medizinischen Sprache. In: Sournia, J.C. – Poulet, J. – Martiny, M. (Hrsg.): *Illustrierte Geschichte der Medizin*. Salzburg, 1958. VIII: 3093–3107.

17 Német földön a boszorkányüldözők híres ellenfele, Christian Thomasius tartott először egyetemi kurzust németül 1687-ben, ám csak a bölcsészkaron. Lásd: Bendiner, M.: Ein allgemeines deutsches Universitätsjubiläum. Zum zweihundertjährigen Gedächtnistage der ersten Vorlesung in deutscher Sprache. *Münchener Allgemeine Zeitung* 269 (1887), Beilage.

18 Zulassung deutscher Dissertationen und Disputationen bei den Promotionen (der medizinischen und philosophischen Fakultäten) an der Universitäten. *Centralblatt für gesamten Unterrichts-Verwaltung in Preussen*. (1867) 268–269, 530–531.

felétől, a jogi, teológiai és orvosi karokon viszont mindenütt később, többnyire csak a XIX. század második felében szorult végleg háttérbe a latin.

A nemzettudatban élen járó Franciaországban csak a forradalom és az egyetemek újjáalakulása után vált a francia hivatalos orvosegyetemi oktatási nyelvvé. Angliában szintén ekkoriban lett egyeduralgó az angol, bár „Oxbridge”-ben az orvosdoktori vizsgán a jelöltnék még az 1860-as években is Galénosz- és Hippokratész-szövegeket kellett görög eredetiből fordítani. Az Osztrák Birodalomban II. József 1783-ban váltatta fel a latin nyelvű oktatást a német nyelvűvel az Örökös Tartományok egyetemein, ám csak uralkodása időtartamára, halála után ugyanis a latin oktatás, egyetemenként változó módon ugyan, de részben helyreállt. Berlinben, Halléban vagy Jenában pedig csak az 1850-es évektől lett a német – lassanként – az orvosi oktatás nyelve.¹⁹

A pesti egyetemen ugyan a sebészeket és a bábákat már az 1770-es évektől magyarul és németül tanították,²⁰ ám az orvosi oktatás nyelve gyakorlatilag 1844-ig elsősorban a latin maradt.²¹ Az 1844-es törvényt a Budapesti Híradó című konzervatív félhivatalos lap 1844-es 30. számában az orvosegyetemekre vonatkozóan is értelmezte. E szerint az addig magyarul és németül oktatott sebészetet, szülészetet, állatgyógytant, törvényszéki orvostudományt, orvostörténetet, egészségtant, gyermek-

és nőgyógyászatot, ápolástant és a „hirtelen veszedelmekről való tanítmány”-t, vagyis valószínűleg a traumatológiát ezután kizárólag magyar nyelven lehetett előadni. Az addig latinul tartott „bevezetés és encyclopaedia”, az ásvány-, föld-, növény- és állattan, az orvosi rendészet teljesen magyar nyelvűvé vált, míg a vegytant, élettant, kórtant, gyógyszertant, illetve az orvosi speciális és általános gyógytant továbbra is latin nyelven tanították. A vizsgák és a disszertációk nyelvéről a lap nem szól.²² Az első magyar nyelvű orvosdoktori értekezéseket – Flór Ferencnek a kiseddápólásról szóló két nyelvű munkája – csak 1833-ban jelent meg Pesten. Ám latin nyelven írt orvosdoktori értekezéseket hazánkban még 1848-ban is kiadtak.²³

Mindennek eredményeképpen a latin nyelvű orvosi munkák, részben az erősödő nemzettudat és az egyetemi nyelvi újítások, részben pedig az orvosi latintudás halványodásának hatására az 1870-es évekre már szinte teljesen eltűntek a színről.²⁴ Mára orvosegyetemeinken a legkezdetlegesebb latinoktatásnak is a pusztá létéért kell küzdenie, orvosegyetemi görögoktatásra pedig még csak gondolni sem lehet.²⁵ A nemzeti nyelvű orvosi irodalom fő ellenfele manapság azonban immár nem a háttérbe szorított latin és görög, hanem a mindent elsöprő amerikai angol, amely nem csupán az orvostudomány uralkodó nemzetközi nyelvévé vált, hanem a nemzeti orvosi nyelvekbe is – szókincsével, fordulataival, sajátos szóalakjaival és mondat szerkezetével – egyre inkább beszüremkedik.

19 Johann Lucas Schönlein (1793–1864) a berlini klinikán 1840-ben kezdte – nagy botrányt okozva – előadásait németül tartani. (Vö. Ebstein, E.: *Ärzte-Briefe aus vier Jahrhunderten*. Berlin, Soringer, 1920, 105–106.) Érdekes adalék viszont, hogy már a 30-as években egyesek az orvosi latin visszaszorulását panaszolták. (Vö. Wegeler, Gerhard: *De linguae latinae usu a medicis temere neglecto*. Confluentiae, Baedeker, 1835.)

20 Sőt a bábákat 1815. decemberétől „szlávul” vagyis valószínűleg szlovákul is. (Vö. Linzbauer, Xaverius Franciscus: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Buda, Universitas, 1860. Tom. III., Sectio II. 471–472 [1982].)

21 Az 1844. november 17-i II. törvénycikk 9. §-a csak az iskolai oktatás magyar nyelvéről rendelkezett, az egyes egyetemekéről nem. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a XIX. század első felében a pesti orvosegyetem tanárainak – és hallgatóinak – jó része egyáltalán nem tudott magyarul. Ez később is gond maradt, hiszen a kiváló Ján Czermaknak, a gégetükör feltalálójának éppen ezért kellett távoznia Pestről.

22 Schoepf August jegyzete. In: *Magyar Orvos-Sebészeti s Természettudományi Évkönyvek*. Buda, M. K. Egyetem, 1844. II: 99–100. Schoepf – magyar nyelvű cikkében – arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar nyelvű oktatás a „cseh, morva és lengyel zsidó” sebészhallgatók – és az egyetem büdzséje – számára nagy csapás, de a magyaroknak nagy előnyt jelent. Kijelenti azt is, hogy bár a távlati cél a teljes magyar nyelvű oktatás, a latin nyelvet „mellékesen fel öhajtanók tartani az orvosi karban”, különösen az orvostörténet tanítása kapcsán.

23 Blaskovich, Eduardus: *Dissertatio inauguralis de orthopaedia operativa*. Pestini, Beimel, 1848; Szabó Franciscus: *Dissertatio inauguralis medica sistens propylaea anatomico-pathologica*. Pestini, Landerer, 1848. 1848 után Magyarországon megszűnt a disszertációs kötelezettség. Az oktatás nyelve azonban még jó egy évtizeden át legalábbis részben a német maradt. A magyar orvosi nyelv általános történetéről lásd: Keszler Borbála: A magyar orvosi nyelv története. In: Bószé Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Budapest, Medicina, 2009, 87–118.

24 Jellemző módon a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban az 1830-as évekből még 735, amíg az 1860-asokból már csak 4 latin nyelvű orvosi munka található.

25 Szontagh Pál a Budapesti Szemle 1890/62. kötetének 160. számában a következő epigrammát közölte „Új tanterv” címmel: „Még ma csak anti-görög, holnap már anti-latin léssz / Üldözd a tudományt, s több leszesz: anti-magyar!” Sajnos már a holnapnál tartunk.